

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Ozorai Imre vitairatának kiadásairól.

OZORAI személyével és a két kiadásában is csonkán, címlap nélkül fennmaradt művével a régi magyar irodalomtörténet kutatói emberöltők óta a megoldandó problémák egész sorát örökölték. Könyvének címét is bizonytalanul, a második ív elején olvasható tárgyjelölő alcímmel szokták idézni: *De Christo et eius ecclesia. Item de Antichristo eiusque Ecclesia*. Az első kiadás évszámául a szakirodalom általánosan elfogadta a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának példányán, az utolsó lapon levő Frangepán-címer két oldalán olvasható 1535-ös évet. A nyomtatás helyére vonatkozólag pedig még TOLDY Ferenc idejében Hieronymus VIETOR krakkói nyomdájára gondoltak és ez a vélemény SZABÓ Károly nyomán általánossá lett.¹ A másodiknak tartott 1546-i kiadást a XIX. század elején BUDAI Ézsaiás az akkor még ép debreceni példány alapján írta le.² A latin idézett mű szerzőjének nevét először a XVIII. században említették: a RÁKÓCZI család sárospataki könyvtárának egy 1658–1660 táján készített katalógusa alapján SINAI Miklós debreceni professzor.³ A szerzőnek a Baranya megyei Ozoráról való származására vonatkozólag a krakkói és wittenbergi egyetemek anyakönyveiből, az 1530-ban és 1531-ben található bejegyzésekből következtettek.⁴ A tiszántúli, a LADÁNYI, MASSAI, és a PERÉNYIEKkel rokon DRÁGFY családok körében familiárisként való reformátori tevékenységéről SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, GÖNCZI György, DEBRECZENI EMBER Pál feljegyzéseit BOD Péter összegezte a *Magyar Athenás*-ban.⁵ A hagyományos ismeret-

¹ RMNy 15—RMK I 5. — E kiadásból eddig ismert négy csonka példány az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, a nagyenyedi református kollégium (Aiud, Biblioteca documentara Bethlen) és a British Museum könyvtára gyűjteményében található. Eredete és bejegyzései miatt a londoni példány külön is figyelmet érdemel. Ez volt 1760-ban SINAI Miklós tulajdonában, majd 1839-ben JANKOVICH Miklóshoz került; tőle 1853-ban a HOROVITZ-cég közvetítésével NAGY István vette meg, akinek hagyatékából 1870-ben a LIST et FRANCKE-cég közvetítésével jutott a British Museum birtokába.

² RMNy 64 — RMK I 18. — Két csonka példányát az Országos Széchényi Könyvtár és a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Debrecen) őrzi. — BUDAI Ézsaiás: *Magyarország története II*. Debrecen 1808. 105.

³ A debreceni kollégium példányából PÉCZELY József idézte SINAI Miklós bejegyzését, amely azóta megsemmisült. (*Magyar tudós társaság évkönyvei V. 10—11.*) — HARSÁNYI István: *A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa*. Bp. 1917. 66.

⁴ *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis II*. Cracoviae 1892. 253. — FOERSTEMANN, Carolus Eduardus: *Album academiae Vitebergensis ab a. Ch. MDII. usque ad a. MDLX*. Lipsiae 1841. 141.

⁵ BOD Péter: *Magyar Athenas*. (Szeben) 1766. 208. „[Ozorai Imre] az elsőbb rendbeliek közül volt, akik Melánkton Filiphez, Luterhez, Velkurióhoz mentek tanulni Magyarországról Vitébergába: volt ez ott 1530-dik eszt. — Magyarországon volt osztán tanító

anyag alapján Révész Imre elemezte korszerű igényességgel Ozorai művének reformatori tanítását, eszmei mondanivalóját, „antikrisztológiáját”.⁶ 1961-ben a Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozat negyedik köteteként megjelent „Ozorai Imre vitairatá”-nak hasonmása az 1535-ös évszámhoz kapcsolt, elsőnek tartott kiadás példányai alapján Varjas Béla gondozásában, Nemeskürty István kísérőtanulmányával.⁷ Az irodalomtörténeti kép továbbra is változatlan maradt. Solyom Jenő, Horváth János és némi kiegészítéssel Nemeskürty is lényegében Révész eredményeire épített.⁸ A hasonmás kiadás megjelenése után nyolc évvel Varjas Béla a krakkói magyar könyvkiadásról írt tanulmányában Ozorai művének mindkét kiadását alapos tipográfiai vizsgálat alá vetette.⁹ Ennek során kétségbe vonta, hogy az 1535-ös évvel jelölt kiadást a krakkói Vietor-műhelyben nyomtatták volna. Megfigyelése szerint a mű betűtípusai, helyesírási sajátosságai inkább a Hieronymus Vietor halála után megjelent, műhelyének betűkészletét csak részben felhasználó krakkói magyar nyomtatványokéhoz állanak közelebb. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* szerkesztői 1971-ben, időrendben utolsóként a tudománytörténet állásának megfelelően regisztrálták az Ozorai-kiadások kérdését.¹⁰ Varjas kétségeit tükrözi az 1535-ös évszámmal leírt kiadásnál Vietor neve után a kérdőjel; a nyomtatás idejére vonatkozólag pedig a fenntartást is magában foglaló magyarázat fűződik: „Az utolsó lapon a Frangepán-címer körül az 1535 évszám feltehetően a mű nyomtatásának évét jelenti”. Az egyelőre megoldatlanul maradt problémákról Varjas Béla találóan jegyezte meg, hogy ezekre a „krakkói nyomtatványok további vizsgálata vagy a szerencsés véletlen talán majd végleges választ ad”.¹¹

A „szerencsés véletlen” az Ozorai-kutatást a holtpontról 1975 szeptemberében lendítette tovább, amikor az Országos Széchényi Könyvtár megbízásából a prágai Nemzeti Könyvtárban (Státní knihovna ČR) végzett és a régi magyarországi nyomtatványokra vonatkozó kutatómunka során előkerült Ozorai Imre 1535-inek tartott kiadásából egy teljes példány. A továbbiakban ezt és a nyomában kibontható könyvtörténeti eredményeket ismertetem.¹²

A kötet egykorú, vaknyomásos bőrkötésén tulajdonosra, a kötés idejére vonatkozó jelzés nem fedezhető fel. Az első kötéstábla belső oldalán XVIII. századi írással a jelzet látható: „XXXVI C 241” (mai jelzete ugyanez arab számmal: 36 C 241), amely az egykori prágai jezsuita, a későbbi egyetemi könyvtár állományára utal. Felette XIX. századi írással: „De Christo et ejus Ecclesia, et de Antichristo et ejus Ecclesia”; ez a beírás

Békésben, az holott a Ladányi, Massai nagy familiáknak tündököltette az Evangyéliom világát.” — V.ö.: Szikszai Fabricius Balázs: *Oratio funebris de vita et morte Johannis Viti Balsarati*. Wittenberg 1576. (RMK III 658). Gönczi György ajánlása Félégyházi Tamás Újtestamentum-fordítása elején: RMNy 584. 2—3. levél. Debreczeni Ember Pál: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum. 1728. 68.

⁶ Révész Imre: *Krisztus és Antikrisztus. Ozorai Imre és műve*. Debrecen 1928. Theológiai tanulmányok. 3. szám.

⁷ *Bibliotheca Hungarica Antiqua IV: Ozorai Imre vitairata*. Krakkó 1535. Kísérőtanulmányt írta Nemeskürty István. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla. Bp. 1961.

⁸ Solyom Jenő: *Luther és Magyarország*. Bp. 1933. 140—145. — Horváth János: *A reformáció jegyében*. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. 2. kiad. Bp. 1957. 31—34, 486.

⁹ Varjas Béla: *A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok*. In.: *Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1969. 104—109.

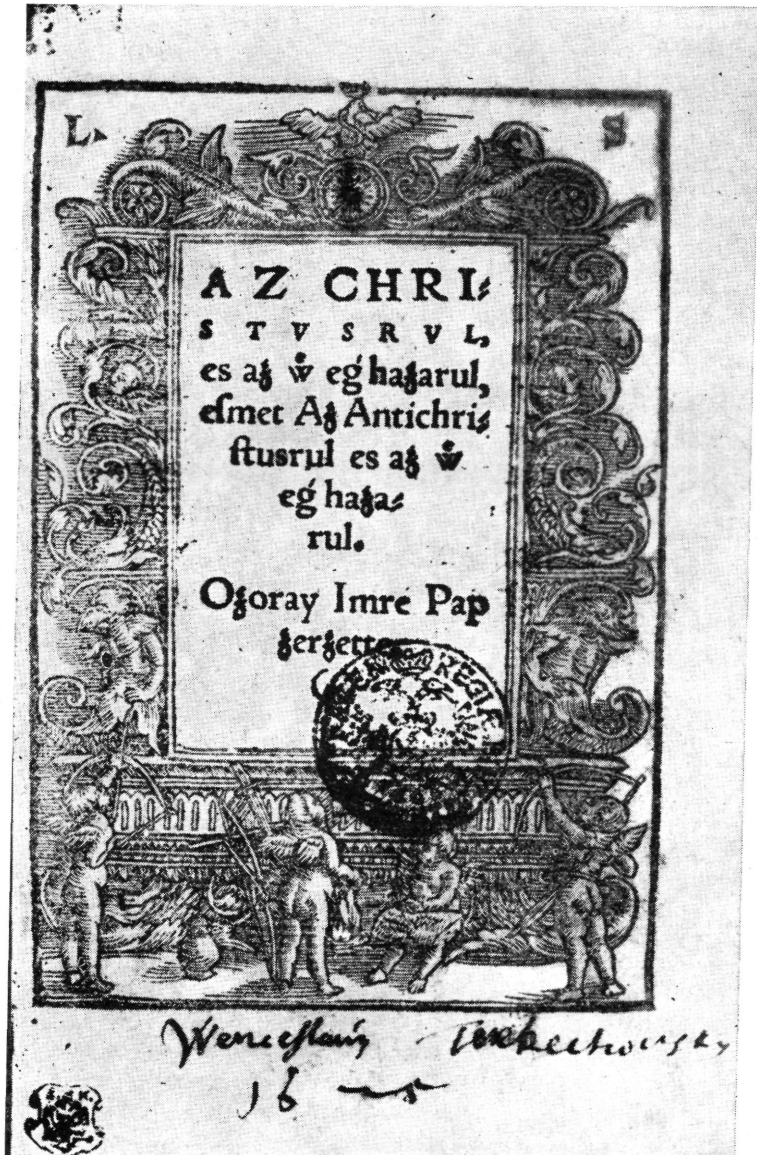
¹⁰ RMNy 15.

¹¹ I. h. 109. lap.

¹² E helyen is megköszönöm Dr. Dagmar Kukučova asszony, a prágai Státní knihovna ČR osztályvezetője és Dr. Bredár Gyula, a prágai Károly Egyetem Magyar Intézete tanárának szíves segítségét.

ugyanannak kezétől származik, aki a prágai Nemzeti Könyvtár betűrendes katalógusát szerkesztve OZORAI Imre neve alatt a címleírást is készítette és aki a magyar művek azonosítására a könyveket és a katalógus-lapokat német nyelven irodalomtörténeti megjegyzésekkel látta el.

A mű címlapját díszes, piros nyomású reneszánsz keret övezi (1. ábra, tükörmérete 123—84 mm), amelynek felső bal és jobb sarkán az L. S. metszett monogram látható.

1. ábra

A címlap szedett szövege a következő: „Az Christvsrvl, es az ú eg' hazarul, esmet az Antichristusrul es az ú eg' hazarul. Ozoray Imre pap zerzette.” A keret alatt possesszor-bejegyzés látható: „Wenceslaus Wekechousky 1625” (a vezetéknév első betűi esetleg így is olvashatók: „Tueke . . .”). A címlapot a prágai Egyetemi Könyvtárnak két különböző bélyegzőjével is ellátták.

A címlap hátlapján a következő, fraktur típussal szedett szöveg olvasható: „Hic prestantissimus liber, et scriptoris, qui eum prius manu scripserat, et correctoris apud Calcographum, negligentia, prius mendosus exierat. Nunc emaculatus et correctus per Martinum Szentersebetinum, in lucem quasi renatus exhibit. Quem Lector pie eme, et eo feliciter in Christo frueret” (2. ábra). Már ebből a megjegyzésből is kitűnik, hogy ez a kiadás egy hibával megjelent korábban alapul, amelyet SZENTERZSÉBETI Márton kijavított, újra kiadott és most a „kegyes olvasó” hasznára megvásárlásra ajánl. Ezt követően, az A_{2a}–A_{2b} – vagyis összesen tizenkét lapon ugyanennek a SZENTERZSÉBETI Mártonnak az olvasóhoz intézett, latin felirattal kezdődő magyar nyelvű ajánlása olvasható. Ennek idáig csupán az A_{4a}–A_{4b}-ig terjedő négy lapját ismertük. (Az eddig ismeretlen lapok kisebbitett mását lásd a 2–7. ábrán.) Az ajánlás szövege mai helyesírással, de az eredeti hangalak megtartásával átírva a következő:

[A_{2a}:] Martinus Szentersebetinus, pio lectori, s. d.

Minden hív keresztyének Istenben kegyelmet, és bikességöt. Akarálak keresztyén ember inteni, mi okbul indultatott az Ozorai Imre mester, békési és az ladáni egyházaknak hív tanítója, e könyvecskének megírása, és mi okért nyomtatta ki költségével, és fáradságával idegen országban, Szabó Márton ah kassai polgár, mert mindenik nézi vala [A_{2b}:] az Istennek lelke által, az írásban mit kívánna az Urísten az emberektől. Látják vala azt is kenigh, mennyére el távozott volna ez világ az Istentől, el hagyván az ő igéjét és követvén, külömb külömb emberi szerzéseket. Akarák eh könyvecskében rövidedön neköd megmutatni az Istennek akaratját írásból, és melyik legyön az Istennek népe, ki között az Isten lakozik, kiknek az ő fiáért örök életöt ígirt.

Mert atyámfia keresztyén, miképpen hogy az Atya Urísten mindön időnek előtte, mikoron még e földnek fundamentoma sem volna, szeretté az anyaszentegyházat, és az ő fiába választta, hogy ez ő temploma legyen, kiben az egy Istenség három személyben itt és mind-[A^{3a}:] örökké dicsírtessék. Azonképpen azt kívánja az Úr Isten mindön embertől, hogy az egyházban lakják, itt az ő igéjét megtanulja, azáltal ütet megismerje, miképpen ő nagysokszor magát megjelentette, ötet félje-szeresse, segítségre hívja, dicsírje, magasztalja és ú neki halálkat adjon. Annak utána az ő egyházát, ki mind az ő hivatalába építse. A fejedelmek oltalmazzák, éltessek, táplálják, miképpen Ésiaás által parancsolja az Úr Isten. A tanítók tanítsák, Istenhöz igazgassák, bünt benne fedjenek, szomorultakat vigasztaljának. És ki mind az ő hivatalában ez Isten hajlakának jelön legyön, mert ha a Salamon templomának építői kedvesök voltak az Istennek, ki csak idő-[A_{3b}:] ig való vala, sokkal kedvesbek ez eleven templomnak ékesítői, mert a mint Szent Jánus írja, ez menyországból szállott alá, ennek fudamentoma, és feje a Krisztus, kin a próféták, és az apostolok ez világnak kezdetitől fogva raktanak, annak fia nem testtől és vértől, hanem Istennek halhatatlan igéjétől születtenek. E temploméért teremttött az Urísten mindön teremttött állatokat, ezért jelönt meg ez világnak, csuda tételeiben és szent igéjében, ezért támasztott prófétákat, ezért hagyja el Ábrahám az ő földjét, ezt fogadta Jákob hogy meg építi, ezért adaték József Egyiptomba, hogy ott is Istennek igéje által szent egyházat építsön, azért támaszta fel az Úr [A_{4a}:] Isten Mózeset, hogy ezt a rabságból ki hozza, ezért világositá meg az Urísten mind a prófétákat az ő szent lelkével, hogy ez anyaszentegyházat az ő dicsőségére épíhék. Végre az idő beteljesödvén ezért bocsáta az Atya Urísten az ő egyetlen egy fiát e világra, hogy ennek az ő akaratját hirdesse, ezért áldoztatta legyön, és ez áldozatnak érdómével, mind örökké engesztelje az ő haragját ez anyaszentegyháznak tagjainak, közbe járójok és szószolójok, örök életnek meg adójok legyen. Valakik kenig ez egyházak tagjai nem volnának, ebbe az Istennek akaratját nem tanulnák, azokat mind el kárhoztassa.

De sokan vannak atyámfia keresztyén kik sem az Istent sem az [A_{4b}:] ő akaratját, sem az ő egyházát nem esméri. A törökök azt üvöltik hogy egy az Isten, ki földet meny nyet teremttette, de maga nem hiszik azt lenni az egy igaz Istennek ki az ő fia által megjelönt ez világnak, és e képpen tévölögnek az Istennek esméretiben. Továbbá azt kiáltják,

Hic prestantissimus liber/et scri-
ptoris / qui eam prius manu scri-
pserat/et correctoris apud Calco-
graphum/negligentia/prius men-
dosus eratar. Nunc emaculatus
et correctus per Martinū Szent-
sebetinum / in lucem quasi ve-
narus erabit. Quem Lector
pie eme / et eo feliciter
in Christo scri-
ere.

M A R T I:
NVS SZENTER
SEBETINVS,
PIO LEC-
TORI,
S. D.

MINDEN hiú kerejtien-
nek lstenben keggelmet, es Bikes
seggöch. Akaralak kerejtien em-
ber Inteni, Mi okulbul indultatoc
az ogorai Imre mester, Bekesi, es
az ladani eg hazaknak hiú tanito-
ia, e kónuechkenek meg irasara,
es mi okert niomtata ki kölcheg/
ghguel, es faratsigauval Idegen
orj igban, jabo Marton ah Cassai
polgar, mert mindenik neji uala
Añ az

2. ábra

az lstennek lelke altal, az irasban,
mit kéwanna az Vr lsten az embe-
rektől, lattjak uala aztis kenigh,
menére el tauozot uolna ez uilag
az lstenből, el hagwan az ő igeit
es köwetwen külömb külömb em-
beri, szerseket, akarak eh kóni-
uechkeben róuidedön neköd meg
mutatni az lstennek akarattat
irasbol, es mellik legön az lsten-
nek nepe, ki közdtt az lsten lako-
zik, kiknek az w siagrt örök ele-
röt igirt.
Mert athiamfia kerejtien, mi
keppen hog az arthia Vr lsten min-
dön ldónek előtte, mikoron meg-
e földnek fundamentoma sem uol-
na, jerette az ania jent eg hazat, es
az w siaba ualagta, hog ez, w tem-
ploma legien, kiben az eg lsten-
segg harom jemelben, iuh, es mind
örök

örökké dichirtessék, azson keppen
azt ki uanna az Vr lsten mindön
embertől hog az eg hazba lakiek,
irth az w igeit megh Tanullia,
az altal wter megh elmerie, miker-
pen w nagfokor magat meg te-
lentette, öter fellie jerele, seget-
seggre hia, dichirie, magasztallia,
es w neki halakat aggion. Annak
utanna az w eg hazat, ki mind az
w hiuatalaban epibe, A feiedel-
mek oralmajak, eltessek, taplal-
iak, mikerpen Esaias altal parans-
chöllia az ur lsten, a tanitok tar-
nihak, istenhöz lgaaggassak, Bwnt
Benne feggienek, somorultakat
uigasztallianak, es ki mind az w
hiuatalaban ez lsten hajlakanak
ielön legión, mert hia a Salamon
templomanak epitői keduesök
uoltanak az lstennek, ki chák idö-
A ij igh

3. ábra

igh ualo uala, Sokkal keduesbek
 es eleuen Templomnak ekefütöi,
 mert a mint jent lanus iria, es me-
 nioragbul jalott ala, ennek fun/
 damentoma, es scie a Christus,
 kin a Prophetak, es az Apostolok
 es uilagnak keidetivöl fogua
 Raftanak, ennek hiai nem tes-
 tül es uertul, hanem Istennek
 halhatatlan igeiövöl jülette-
 tenek, E templomert terem-
 söth az Vr Isten mindön Te/
 remtöth allarokat, egeret ielönt
 meg es uilagnak, chüda Tereliben
 es jent igeiiben, egeret tamaftot
 prophetakat, egeret hagia el Abra-
 ham az v földet, est fogada Iacob
 hog meg epiti, egeret adatek Ios-
 seph Egyptomba, hog orthis Ise-
 tennek igeiie altal jent eg házat
 epichön, egeret Tamajta fel az Vr
 isten

4. ábra

az Euangeliomot halgattiak, es az
 Christus jersese jörent elnek a
 jensögökkel, esöket mindön rend-
 beli nep gövöli es kergeti, mikere-
 pen es uilagnak keidetivöl fogu-
 ua ualo Irahis ielönti, de esök kös-
 jöstis fok giarlok uannak, nemel
 kösölök ast gondollia, hog az Vr
 Isten rola gondot nem uifel, mert
 lattia hog a kegiötlenök uralkod-
 nak, az hiuek kenig fok riualiat
 jenuednek, de te hiu ember wed
 elödben az Istennek fok io tetelie
 az ania jent eg hájjal, hog nem
 csak teremette az v jömgelre, has-
 nem foktor esuda keppen meg o-
 talmafta, mostannis oitalmafta, es
 megh marad mind é uilagnak ues
 gegerigh Math. xvi. mas fele hi-
 uek uannak kik ast gondollia,
 tudom hog io az Vr Isten, es iduö
 jiti de

5. ábra

jitiide ah iokat, en kenigh Bönöna
 uagiok, fertelmes uagiok, nem jec-
 ret az isten engemet, atiam fia
 kerejtien, e kersertet eleibe uesd
 a hitnek paisat, es uagd el töied e
 feguerrel, mindön akar az isten
 ingen iduöjiteni, mert a Bönösöz-
 ket hia jent Mathenal hogja.
 Math. xi. Harmadik ast gondol-
 lia Noha Ingen iduöjiti a Bönösöz-
 ket, de csak azokat a kikeret ualaj-
 toth, ich Iol megh tanuld hog
 mindeneket hi az Vr Isten, nins
 esen v nala jömel ualogaras, csak
 esmerd megh magadat, es hig az
 v Igiretinek.
 Illien naualiak es uaklagok uano-
 nak es uilagon attiamfia kerejti-
 en, Esöket latuan az Imre meszter
 akara neked e könucekben jolgal-
 ni, kiböl az Isten, es az v akarata
 tiat

6. ábra

tiat tanuljad, es tuggia az Isten ned-
 pe kösöth es az ördöge kösöth
 ualogarast tenned, mert csak az
 az igaz ania jent eghajban uagion
 az iduöfsegh, mert es ah Christus
 Iesusnak iegöfe esjön kiüül sem-
 mi nepet az Isten nem esmer öves-
 nek. jersesed egeret atiamfia hi-
 ember eh könuuechket, az ember-
 tis ah ky cinalta, mert Christus jec-
 relmes Barattia uolt, ki mind tar-
 nitafual, irasfual, mind iambor
 eletiuel epire az ania jent eghajat
 mig ele. De fokkal inkab magas-
 dert, es ah benne ualo draga kens-
 egeret, mert ha est hiüön oluafans-
 dod, nem fokaig megh esmered
 magadat, Bodog embernek lens-
 ned, ha hiendes es Irahnak, ah ki
 kölhégeuel kenig meg uagion
 niomtatua, egeret imag hog ah
 föl

hogy az az Istennek akarhatja, hogy Mahumetöt hallgassuk, es ezönképpen tévölögnék akaratiában, mert az Atya Uristen menyországbul ah Krisztust parancsolá hogy hallgassuk. Mat. iij. Annak utána azt üvöltik, hogy ök az Istennek népe, mert ú nekik ad gyözedelmet az Uristen, de nem a gyözedelem jele az Istennek népének, hanem az Istennek igaz esméréti, es az háborúságnak az [A₃a:] igazsáért békességgel való szenvedése. Nem Istennek népe azért ez, mert valaki ah fiut nem tiszteli az Atyát sem tiszteli, Joan. v. Ezök kénig az Istennek fiának nyilván való ellenségi mikoron tagadják igaz Istennek lenni. És az ú Evangéliomát nem veszik, sem ah szentségekkel nem élnek. Ezzönképpen a zsidók, es minden rendbeli népek valaki ah Krisztust megvetették, nem Istennek népe.

Más rendbeli emberek is vannak, kiket pápás keresztényeknek hívunk, kik jól lehet vallják az egy Istent három személben, de akaratyátúl igen eltávoztanak, némelyek mint az egyigyú parasztok, tudatlanságbúl, némelyek kenig, mint a papok és barátok, ördögnek engedelméből, mert inkább a- [A₃b:] kárnak ah hazugságnak engedni, hogy nem az igazságnak. Nyilvánvaló Krisztusnak parancsolatját megvonták az Úr vacsorájában, mikort külömben, meg kenig pénzért élnek vele, honnem mint ah Krisztus szerette. A megigazulásban nem elégödnek ah Krisztus halálával, hanem az ú bűdös [1] cselekedetök által akárnak idvözölni. Nem elégösnek egy idvözítö, közbejáró Krisztussal, hanem holt embörököt hínak segítségül Istennek parancsolatja ellen. De itt nincs annak helye, hogy az ú tévelgésöket megírhatnojok, de ezt rövidedön tudjad, hogy ezök sem Istennek népe, mert nem hallgatják az igaz pásztornak szavát. Joan. x.

Harmad rendbeli népek azok, kik [A₃a] az evangéliomot hallgatják, és a Krisztus szerzése szörönt élnek a szentségökkel, ezöket mindön rendbeli nép gyűlöli és kergeti, miképpen ez világnak kezdetitül fogva való írás is jelönti. De ezök között is sok gyarlók vannak. Némely közölök azt gondolja, hogy az Uristen róla gondot nem visel, mert látja, hogy a kegyötlenök uralkodnak, az hívek kenig sok nyavalyát szenvednek. De te hív ember vedd elődben az Istennek sok jó tételit az anyaszentegyházzal, hogy nem csak teremtette az ú szömélére, hanem sokszor esuda képpen meg oltalmazta, mostan is oltalmazza, és megmarad mind e világnak végeztéig. Math. xvi. Másféle hívek vannak, kik azt gondolják, tudom, hogy jó az Uristen, és idvö- [A₃b] ziti de ah jókat, én kenig bűnös vagyok, fertelmes vagyok, nem szeret az Isten engemet. Atyámfia keresztýén, a késértet eleibe vesdd a hitnek pajzsát, és vágd el túled e fegyverrel. Mindönt akar az Isten ingyen idvözíteni, mert a bűnösöket híja szent Máténál hozzá. Math. xi. Harmadik azt gondolja, noha ingyen idvözíti a bűnösöket, de csak azokat akiket választott. Itt jól megtanuld, hogy mindeneket hí az Uristen, nincsen ú nála szömély válogatás, csak esmérd meg magadat, és higy az ú igiretinek.

Ilyen nyavalyák és vakságok vannak ez világon atyámfia keresztýén. Ezöket látván az Imre mester neked e könyvecskében szolgálni, kiböl az Istent, és az ú akarát- [A₇a] ját tanuljad, és tudja az Isten népe között és az ördöge között válogatást nemned, mert csak az az igaz anyaszentegyházban vagyön az ödvösség, mert ez ah Krisztus Jézusnak jegyöse, ezön kívül semmi népet az Isten nem esmér övének. Szeressed azért atyámfia hív ember eh könyvecskét, az embert is, ah ki csinálja, mert Krisztus szerelmes barátja volt, ki mind tanításával, írásával, mind jámbor életével építé az anyaszentegyházat, míg éle. De sokkal inkább megadért, és ah benne való drága kéncsért, mert ha ezt hívön olvasandod, nem sokáig megemeséred magadat, bódog embernek lenned, ha hiendsz ez írásnak. Ah ki kölcségével kenig meg vagyön nyomtatva, ezért imádj hogy ah [A₇b] fölségös Uristen az ú szent fiának kedveért megtarcsa, hogy többet is nyomtathasson, az Istennek dicsőségire, és az anyaszentegyháznak épületire. Amen. Isten tarcsón meg atyámfia hív ember.

Az ajánlás után az első ív utolsó levele üres.

Ezután következik a mű főrésze az ismert „De Christo, et eius ecclesia. Item de Antichristo, eiusque ecclesia” felirattal, amely idáig OSORAI műve címétül szolgált. Ez a rész az Ff₂b lapon végződik ugyanazzal a mondattal, mint a másik kiadás, de az „Amen” után hiányzik a latin datálás: „Sabbato post Festum Circumcisionis 1546”. Ezt a mondatot és a latin megjegyzést az 1546-i kiadás egykori nagyenyedi példányából írta be SINAI Miklós a Londonban levő példányába.¹³ A datálás nyilván a szerzötől származott, aki azt az első kiadásba szánta. SZENTERZSÉBETI Márton az általa gondozott új kiadásban értelmetlennek látta és ezért kihagyta.

¹³ SINAI szövegét lásd e dolgozat végén, a Pótlások között.

Fellegős Vristen aſ ſzent ſianak
 keduegert meg tarchia, hog Többé
 tis niomtathafson, aſ Iſtens
 nek dichöfegire, es aſ
 ania ſent eg haſ
 nak epüle
 tire,
A M E N.
 Iſten tarcion meg
 tiamfia hiſ
 ember.
 .
 .

7. ábra

P S A L M O S H A R
 minch' harodik melben Iſtentől ſe
 getſigöt kir aſ hitetlen ellen,
 ki aſ Iſten nepenek minſ
 denkort gonofjt
 gondol.

Sjol aſ hitetlennek hamiflaga aſ en
 ſſiuemnek köſepötte: hog nincken
 iſtennek ſeclme aſ ſſemci elöt.
 Mert hiſelkedik maganak aſ ſſe
 mei elöt mig talaltalek aſ ſſe
 ſaga götöſigre miltonak.
 Aſ ſſaianak beſſedi hamiflak, es eſe
 lardſagal rakua: nem akar eſſen
 chéleködnie, es iol tennie.
 Gonofſagot gondol aſ ſſe agába, es
 ſerſette magat aſ utra akki nem ios
 es nem atkoſ chák eggonofjtis.
 Vram aſ meniege uagon aſ te ir/
 galmaſagod: es aſ te igafagod mind
 aſ egiglen. **F f i j A**

8. ábra

Aſ te igafagot haſonlatos aſ magas
 hegékhez, es aſ te itiledet nag melſi/
 ges: aſ embert, es aſ barmot te tartod
 meg uram.

O iſten mel' igen draga aſ te irgal/
 maſagod: es aſ embereknec ſiai biſz
 nak aſ te ſarnaidnak arnekaba.

Meg reſegednek aſ te haſadnak kö
 uerſigiuel: es aſ te götöröſigiddel
 iratöd ſköt mint aſ hirtelen tamaſ
 dot patakbol.

Mert te nalad uagon aſ eletnek kut
 feie: es aſ te uilagodba meg lartuk
 aſ uilagod.

Ninch' ki aſ te irgalmaſagodot aſos
 kra kik tigatedet iſmernek: es aſ te
 igafagodot aſokhoſ kik igaf ſiuel
 uadnak.

Ne ſſerion en ellennem aſ keuel' labſ
 es aſ hitetlenöknek keſe meg ne inſ
 dichón engemet.

Ot el hulának aſ gonofjul chélekedök
 ſſetellenek, es meg nem alhaſanak.

9. ábra

10. ábra

A prágai példány végén az Ff₃ levél mindkét lapján egy zsoldtár van, amely valamennyi eddig ismert példányból hiányzik és amire a nyomtatvány terjedelmének leírásakor következtetni sem lehetett. (8–9. ábra) Címe: *Psalmos harminch hatodik melben Istentől seget-sigöt kír az hittelen ellen, ki az Isten népének mindenkort gonozt gondol.* E zsoldtárnak felirata, szövege, és lényegtelen eltéréseket nem számítva a helyesírása is egyezik SZÉKELY Istvánnak Krakóban 1548-ban „Ieronymos Vietor felesighe hazanal Strikouia beli Lazar” által nyomtatott *Zsoldtárkönyv*-ének fordításával.¹⁴ Az ezt követő Ff₄ levél rektója üres, a teljesen tiszta, sérüléstől vagy vakarástól mentes verzón látható a hasonmás kiadásban is reprodukált Frangepán-címer, amely mellől azonban az 1535-ös évszám hiányzik. (10. ábra) Máskülönbén a prágai példány tipográfiáját, szedését tekintve minden vonatkozásban azonos az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára példányaival, amelyek az idézett hasonmás kiadásnak is alapjául szolgáltak. A prágai példány esetében tehát az eredetit utánzó, a régi könyveknél olykor tapasztalható újraszédésnek (és ezzel egy újabb kiadásnak) lehetősége teljesen kizárt.

Az eddigiekből egészen világos, hogy az irodalomtörténet e példány ismeretében az OZORAI-kérdésben néhány ponton végérvényes bizonyosságra jutott. Így a szerző személye megnyugtató bizonyítékokat nyert, hiszen a címlap tanúskodik róla, hogy azt „Ozoray Imre pap szerette”, akit az ajánlás — nyilván a külföldi egyetemeken, Krakóban vagy Wittenbergben szerzett iskolai végzettsége miatt „Imre mester”-nek, magisternek, továbbá a „békési és az Ladányi egyházaknak hú tanítójá”-nak nevez. Az utóbbi megjegyzés igazolja GÖNCZI Györgynek a FÉLEGYHÁZI Tamástól fordított és 1586-ban Debrecenben kiadott *Új Testamentomának* előszavában írt megjegyzését: „[Isten] akkora-beli üdőben bizonyos tudós személyeket rendelt az mi országunknak bizonyos részeiben . . . Ozorai Imréhet Békésen az Ladani és Massai urak idejében . . .”¹⁵

Merőben újak azonban a latin bevezetőnek és az ajánlásnak azok a megjegyzései, amelyek Martinus Szentersebetinus, azaz SZENTERZSÉBETI Mártonnak, az ajánlás szerzőjének egy korábbi kiadás korrigálását, javítását végző tevékenységéről és e kiadás sajtó alá készítéséről szólnak. SZENTERZSÉBETI Márton személyéről keveset tudunk. Neve az 1539–1540. években a bécsi egyetem magyar diákjai között „Martinus Valenteoich de Genth Erstbeth [!]” és „Martinus Valentkoitsch de Sancta Elisabeth” formában olvasható. Feltehetően azonos azzal a „Martinus a S. Elisabeth”-el, aki tizennégy évvel OZORAI Imre után 1545. október 14-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Róla Joannes Ladislaus BARTHOLOMAEIDES ezt írja: „[1545] 14. Oct. Martinus a S. Elisabeth, Vng. Ordinatus an. 1546 feria quarta post Dom. Quasimodogeniti in Pastorem Clausen-burgum, qua occasione nomen suum Martinus Valintz von S. Elisabeth, scripsit, ac se Magistrum factum testatus est.” Vagyis a beiratkozást követő évben, 1546 húsvét utáni első vasárnapját követő szerdán kolozsvári lelkipásztorrá avatták és ez alkalommal a nevét SZENTERZSÉBETI VALINTZ Mártonnak írta és magát magiszternek tanúsította. DÁVID Ferencnek 1557-ben lezajlott evangélikus úrvacsora-vitájában pedig már tordai lelkipásztorként mint tanú szerepelt.¹⁶ Ő az egyetlen ilyen névvel szóbahozható személy,

¹⁴ RMNy 74. 33. fol.

¹⁵ RMNy 584. — Révész i. m. 3. lap.

¹⁶ SCHRAUF Károly: *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve.* Bp. 1902. 194.; *Die Matrikel der Universität Wien, III. Band, 1. Lieferung.* Wien—Köln—Graz 1971. 64. — BARTHOLOMAEIDES, Joannes Ladislaus: *Memoriae Vngarorum qui in alma condam Vniuersitate Vitebergensi . . . studia in ludis patriis coepta confirmarunt.* Pesthina 1817. 20. Vö. PRÓNAY Dezső—STROMP László: *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek. Wittenbergben lelkésszé avatott magyarok jegyzéke.* Bp. 1905. 7. — DÁVID Ferenc: *Apologia aduersus calumnias . . . Stancari.* Kolozsvár 1558. B₃a.; vö. ZOVÁNYI Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig.* Bp. 1921. 308. (A SZENTERZSÉBETI Márton személyére vonat-

aki iskolai végzettségével és hivatalával az OZORAI-mű kiadásával kapcsolatba hozható. Magiszter volta a „tudós” korrektori munkára, prédikátori hivatala pedig az előtte járó OZORAI Imre reformátori célzatú vallási iratának újból megjelentetésére alkalmassá tette. Az ajánlás latin megszólítása is a híveihez intézett lelkipásztori körlevélre emlékeztet. Mindaz, amit a rövid latin bevezetőből és a magyar ajánlásból SZENTERZSÉBETI Márton szerepéről megtudhatunk, valóban új. Volt tehát a műnek egy korábbi kiadása, amely részben a szerző kéziratbeli hiányosságai, részben pedig a nyomdai korrektor hanyagsága miatt hibákkal terheltnek került ki a sajtó alól. Ezeket SZENTERZSÉBETI az új kiadás számára kijavította. OZORAI Imre ezt azért nem tehetette, mert már nem volt az élők sorában. SZENTERZSÉBETI erre így utal: „Szeresd azért atyámfia hív ember eh könyvecskét, az embert is ah ki csinálta, mert Krisztus szerelmes barátja volt, ki mind tanításával, írásával, mind jámbor életivel építé az anyaszentegyházat míg éle”. Végül azt is megtudjuk, hogy a kiadás költségeit egy kassai polgár, SZABÓ Márton vállalta, akinek viszont SZENTERZSÉBETI azt kívánja, hogy „többet is nyomtathasson az Istennek dicsőségére és az anyaszentegyháznak épületire.”

OZORAI Imre reformátori irata tehát először 1546-ban jelent meg. A szakirodalomban eddig 1535-ös évszámmal nyilvántartott kiadás pedig a második. E tény szükségessé teszi az 1535-ös évszámra épített irodalomtörténeti következtetéseknek és a hazai reformáció kialakulására vonatkozó feltételezéseknek revideálását, módosítását is.¹⁷ E helyen azonban még három további kiadástörténeti kérdésre kell választ keresnünk: 1. Hogyan viszonylik egymáshoz a két kiadás szövege? Valóban kimutatható-e a korrigálás, emendálás a SZENTERZSÉBETI Márton által gondozott kiadásban? 2. Honnan származhat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának példányában az 1535-ös évszám? 3. Ki és mikor nyomtatta a SZENTERZSÉBETI által gondozott második kiadást?

Az első kérdést a szakirodalomban általában tartalmi szempontokat figyelve azzal intézték el, hogy a szövegek csupán helyesírási eltéréseket mutatnak és az 1546-i kiadás „szövege és beosztása megegyezik az 1535-i kiadással”.¹⁸ RÉVÉSZ Imre is csak nagyon röviden, egy lapalji jegyzetében érintette a sajtóhibák kérdését: „Az első kiadás némely sajtóhibái a másodikban ki vannak javítva (igaz, hogy máshol meg a második kiadásban vannak hibásan szedve az elsőben jól szedett szavak); a roppantúl ingatag orthographia is több helyt eltér a két kiadásban . . .”.¹⁹ A két kiadás helyes időrendjének ismeretében is igazat adhatunk e megállapításnak: mindkettőben feltűnően sok a sajtóhiba. Ennek oka nyilván az, hogy a szöveget magyarul nem tudó nyomdász szedte. De az is kiderül, hogy az 1546-i úgyszólván valamennyi sajtóhibája a másodikban eltűnik és a helyesírásban, hangjelölésben és az összetett mondatok tagolásában pedig eléggé következetes módosítások figyelhetők meg. Néha előfordul az első kiadás egy-egy érthetlenebb, bonyolultabb mondatának a szórend megváltoztatásával, vagy kihagyással történő átalakítása. Ez azonban ritka eset. Leggyakoribb a rövidítésjelek, abbreviaturák feloldása, egyes hangjelölések következetes helyesírási jellegű módosítása (pl. a hosszú ee helyett „farkas” e, vagy az y helyett i). A SZENTERZSÉBETI Márton által gondozott kiadás megfigyelésünk szerint — a becúsított újabb sajtóhibák ellenére is — lényegében a mű 1546-i kiadásának emendált, javított változata.

köző adatok összegyűjtésében nyújtott segítséget RITOÓK Zsigmondnének és SÓLYOM Jenőnek köszönöm.)

¹⁷ Vö. ESZE Tamás: *Sztárai Gyulán*. Debrecen 1973. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei 83. 126—141. lap. — KATONA Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Bp. 1974. Humanizmus és reformáció 4. 207. és 214. lap.

¹⁸ Vö. RMNy 64.

¹⁹ I. m. 7. lap, 51. jegyzet.

Ennél bonyolultabb a tarthatatlannak látszó 1535-ös évszám kérdése. Ez az eddig ismert négy csonka példány közül egyedül az akadémiaiban, az utolsó lapon, felezve, a Frangepán-címer két oldalán látható. Tüzetesebb megfigyelés eredményeként megállapíthattuk azonban, hogy e példány utolsó, Ff jelű ívén levő szövegeknek és a Frangepán-címernek koromfekete, egyöntetű festékezése elüt a számjegyek sötétszürke színétől. Ez szabad szemmel is, de nagyítóval még inkább megfigyelhető. Tehát az 1535-ös évszám nem tartozik a címerhez, nem jelezheti annak készítési idejét sem. De aligha jelenti a nyomtatás évét. Ez az évszám később került a példány utolsó lapjára.

Az akadémiai példány származására vonatkozó levelezésből kiderül, hogy azt KEMÉNY József, a reformkorban élt erdélyi történetkutató, a Magyar Tudós Társaság levelező tagja szerezte meg az Akadémia számára — állítása szerint — magántulajdonból, cserébe könyvekért.²⁰ E tárgyban 1838/39-ben TOLDY Ferencnek, az Akadémia akkori titkárának írt három levelében foglalkozik az OZORAI-mű e példányával. Ezeknek néhány részlete szempontunkból igen tanulságos. Az 1838. december 30-án Gerenden kelt levelében ezt írja:

Tisztelt Titoknak Úr!

Midőn ez hanyatló esztendő'utolsó napjain egy fél-tudos (valójában „domi-doctus”) nemes ember (ki nevét bizonyos okokra néz ki jelentettni nem akarja) nállam a' magyar tudós társaság' régi magyar nyelvemlékeit meg látná, és azokat olvasás végett töllem elkérné, jelenté nekem, hogy nálla a' leg első nyomtatott magyar könyv, (a' mint erősíti vala) meg lenne, és ha a' magyar tudós társaság azt tölle meg akarná venni általis engedné.

Eleintén azt gondolám, hogy ezen Ur Szent István' jogjáról [!] irtt, és Norinbergában 1484 kinyomtatott verseket érti az ajánlatt könyv alatt, — biztatám azert: irjon Úraságodnak, és jelentené meg minő ritkasága lenne, — de azzal mentetetvén magát, hogy Úraságotat nem esmérné, 's hogy nemis igen szeretné, hogy neve nyilván említették; — arra birám tehát ötet: hozná el hozzám az említett könyvet, magamra vállalván annak bejelentését; — elis jöve más nap hozzám azon Ur, 's el hozá a' könyvet, melly 30 nyomtatott ivből áll, de első lapja nincsen meg többé; — én a' meglévő második, 's utolsó lapot szalma papirosra le másoltam, és azt ide mellékelve küldöm, ebből ki tetszik, hogy e' könyv 1535 nyomtatott légyen. Sándor István „Magyar Könyves ház” első lapján ezen könyvről nem emlékezik, sőt 1535⁰¹ még egy nyomtatott magyar könyvet sem hoz elé. Jankovics barátunk e' könyv becsét, 's ritkaságát leg jobban bírálhatja meg.

Ezt kötelességemnek tartottam Úraságodnak, mint a' m. t. társaság' Titoknakjának ezennel barátságosan bejelenteni, hozzá tévén még aztis, hogy ha a' m. t. társaság ezen könyvnek előleges meg szemlélését ohajtaná, én könnyen meg tehetném, hogy e' könyv kezeségemre (mert tulajdonossa szerfeletti ritkaságnak, és kincsnek tartja) postaszekér' utján a' társaságnak fel küldessék. — Kérdöm e' könyv' tulajdonossától annak arát is. de azt felelé, hogy pénzért nem adná, hanem cserében a' következendő könyvekért . . . [Ezután a kért munkák felsorolását olvashatjuk. Majd így folytatja] . . . Meg vallom, részemről e' kívánságát igen soknak tartom, — de egyéb aránt e' könyvek (ki véve, Hammer 1° kiadását, 's Fuxhofer' munkáját) szerencsémre könyvtáramban meg lévén-azokat akár mikoris a' társaság' nevével előre át-adhatom, 's így a' könyvet becserelvén, azt addigis, míg a' társaság a' kiántt könyveket meg küldhetné, a' társaságnak, ha parancsolná, elis küldhetném, különös örömemre lévén, ha ez uttal szolgálhatok; — minden esetre pedig legyen Úraságod arrol meg nyugodva, hogy addig, míg a' társaság ez aránti szándékát ki nem jelenti, a' Könyv más ember' kezéhez nem jönn, — csak Úraságotok a' válasszal ne késsenek . . .

E levélrészletből megtudjuk tehát: 1. Az 1535-ös évszám már akkor rajta volt az utolsó lapon, amikor a könyvről KEMÉNY először hírt adott. Ő az első és utolsó lap „szalma papirosra” (selyempapír) másolt rajzát elküldötte TOLDY-nak és ez ma is az iratok között

²⁰ Az iratokra, amelyek RAL 53/1839 és RAL 181/1839 jelzettel az MTA Könyvtárának kéziratárában találhatóak, RIRÓOK Zsigmondné hívta fel figyelmemet.

található. — 2. A tulajdonos „egy féltudós (valójában domi-doctus) nemes ember”, aki „nevét bizonyos okokra nézt ki jelentettni nem akarja”; Toldyval sem akart közvetlen kapcsolatba kerülni és „nemis igen szeretné, hogy neve nyilván említessék”. — 3. A tulajdonos maga nyomatékosan állította, „hogy nálla a leg első nyomtatott magyar könyv (a mint erősíti vala) meg lenne”. És azt „szerfeletti ritkaságnak, és kincsnek” tartotta.

Ezt követően „Gerend. Mart. 1839.” keltezéssel KEMÉNY József valóságos értekezést küldött TOLDYNAK, amelyben a könyv címére, szerzőjére és a nyomtatás helyére vonatkozó vizsgálatairól számolt be. A nyomtatás idejére a végén látható évszámot fogadta el: „A' Könyvnek leg utolsó czimeres lapján látható számok bizonyítják, hogy 1535^{ben} nyomtattatott.” Magát a művet BUDAI Ézsaiás *Magyarország históriája* segítségével azonosította OSZORAIKORAI a korabeli könyvészetekben „De Christo et Antichristo”, illetve magyarul „A Krisztusról és az ő Ekklesiájáról” címmel és az 1546-i kiadásból ismert művével. Véleménye szerint az 1535-ös évszámmal ellátott kiadás ennek első kiadása és ajánlta az 1546-i debreceni példányával való összehasonlítást. Szerinte a reformációellenes rendelkezéseket hozó Habsburg-fővárosban, Bécsben ebben az időben aligha lehetett ilyen írást nyomtatni. Ezért nyomdahelynek inkább Krakkót, VIETOR műhelyét gondolta, ahol már korábban is jelentek meg magyar könyvek. Megállapította, hogy OSZORAIKORAI művének ez a kiadása a magyar nyelven megjelent nyomtatványok között időrendben a harmadik, amely szerinte megelőzi az addig harmadikként ismert Bécsben 1536-ban megjelent AESOPUS-fabulákat, majd lelkesen így végzi fejtegetését: „De ime egy 1535^{beli} nyomtatott magyar könyv! — ime a' ritkaság! — e' tehát a' harmadik nyomtatott könyv, melly valójában exemplar unicum”.

A harmadik, 1839. november 23-án ugyancsak Gerendről írt levélből megtudjuk:

„1535^{beli} magyar könyvnek tulajdonossa további alkudozásra nem kívánván lépni, jövő December végéig vagy az említett 1535^{beli} könyvnek vissza küldését, vagy pedig a' most utoljára kívánt munkák meg adását tisztelettel kéri. Ezen könyvnek, vagy könyveknek le küldése leg jutalmasobban történhetne pedig valamely pesti könyvtáros által . . . és így lenne vége valahára azon sok nyughatatlanságnak, mellyel az említett könyv tulajdonossa engemetis az unalomig már kinez.”

Az ügy végleges lezárásáról TOLDYNAK 1839. december 27-én kelt sajátkezű fogalmazványából értesülünk. A cserébe kért könyveket útnak indította és megköszönte KEMÉNY fáradozását; majd megjegyezte:

„Egyébiránt e' napokban [áthúzva: találtuk meg] hozott Jankowich is egy példányt Ozorai munkájából a társaság ülésébe, és ime — az is [áthúzva: 1535] ugyan az a kiadás; minél fogva a már most *mi* [a kiemelt szó az eredetiben aláhúzva] Ozoraink nem exemplar unicum többé! Ezt a birtokos megnyugtatóására, nehogy károsodottnak [áthúzva: érezze m] vélje magát. Jank. 25 pftért vette a magaét.”

Az ismertetett levélrészletek alapján így vázolhatjuk az 1535-ös évszám feltételezett keletkezési történetét. Az OSZORAIKORAI-kiadás e csonka példánya egy, a könyvekért lelkesedő, de „fél-tudós” és „domi-doctus” erdélyi nemes emberé volt, aki kapcsolatban állott KEMÉNY Józseffel. Nála a régi magyar könyvekre vonatkozóan a korabeli szakirodalomból (BOD Péter, BUDAI Ézsaiás, SÁNDOR István stb.) ismereteket szerezhetett. Sőt KEMÉNYTŐL „a magyar tudós társaság' régi magyar nyelvemlékeit” még otthoni tanulmányozásra kölcsön is kérhette. Lehetségesnek látszik, hogy a birtokában levő csonka könyv ritkaságát felismerve, ő látta el azt nem kis ügyességgel az 1535-ös évszámmal és kezdetben azt a legrégebbi magyar könyvnek hirdette. Tette valamelyest hasznot is jelentett számára, bár nem pénzt kért érte, hanem cserébe „modern” könyveket. Alighanem e nem egészen korrekt eljárása miatt vonakodott TOLDYVAL a számára különben

megtiszteltetést jelentő személyes kapcsolatot felvenni és nem akarta „nevét bizonyos okokra nézt ki jelenteni”. De az sem lehetetlen, hogy az évszám-hamisítás magától KEMÉNYTŐL származik és a „fél-tudós” erdélyi névtelen nemes szerepeltetése is az ő kitalálása...²¹

Utolsóinak maradt az OZORAI-mű most már teljes példányból megismert, eddig elsőnek tartott kiadása legfontosabb kérdése: ki és mikor nyomtatta azt? A címlapon látható L. S. monogram LAZARZ ANDRYSOWIC krakkói nyomdászra utal, aki Hieronymus VIETORNÁL kezdte működését, majd annak halála után 1547-től az özvegy mellett, 1550-től pedig az özvegy kezét elnyerve önállóan nyomtatott. Négy magyar nyelvű kiadványban olvashatjuk nevét: 1548-ban SZÉKELY István *Zsoltárkönyvében*, „Ieronymos Vietor felesighe hazanal Strikouia beli Lazar”, 1550-ben BATIZI András katekizmusa második kiadásában „Strikouia beli Lazar”, 1552-ben Sebald HEYDEN iskolai nyelvgyakorló könyvében „Lazarus Andree”, végül 1559-ben SZÉKELY István *Krónikája* címlapján „Strikouiai Lazar” formában.²² Alig lehet kétséges tehát, hogy a monogram VIETOR utódját, a magát szülőhelyéről „Strikoviai”-nak nevező LAZARZ ANDRYSOWICOT jelenti.

Műhelyére vall a címlap fametszetű kerete is, amely stílusában, méretében feltűnően hasonlít SZÉKELY István *Zsoltárkönyvének* címlapjára. Mindkettőnél az allegorikus keretet késő-reneszánsz jellegű, oltár-retablóra emlékeztető építmény alkotja, amelyen angyal-figurák mozognak — a zsoltárok címlapján különféle zeneszerszámokat, az OZORAI-műén kifeszített íjakat tartanak; az utóbbiak talán az igaz egyházért harcolnak az Antikrisztus ellen. De felfedezhetők a rokon vonások, a Székely-féle *Krónika* tíz évvel később készült nagyobb méretű, mozgalmas címlapján is. Lehet, hogy ez is az OZORAI-címlap készítőjének keze alól vagy műhelyéből került ki.

LAZARZ ANDRYSOWICCAL kapcsolatos megfigyeléseink mindenben egyeznek VARJAS Bélának azokkal a fentebb már említett észrevételeivel, amelyek szerint az OZORAI-mű 1535-ös évszámmal ellátott kiadása aligha készülhetett VIETOR műhelyében.²³ VARJAS részletes tipográfiai vizsgálatokra támaszkodva kérdőjelezte meg a könyvtörténetnek e műre vonatkozó SZABÓ Károly óta hagyományos állítását. Így mindenekelőtt megfigyelte, hogy az OZORAI-kiadásnak húszsoronként 111 mm méretű antikva szövegtípusa VIETORNÁL nincs meg, de szerepel SZÉKELY István *Krónikájában* ugyancsak szövegtípusként.²⁴ VIETOR viszont a nála megjelent magyar nyelvű könyveket, így KOMJÁTI Benedek Szent Pál-fordítását egy egészen más antikvával szedte.²⁵ Különös, hogy az OZORAI-kiadás szövegtípusának a magyar helyesíráshoz alkalmazott jelei (ð, ũ, g', l', n') VIETORNÁL korábban nincsenek meg és 1535 után sem szerepelnek. VARJAS másik megfigyelése a latin idézeteket kiemelő (ábráinkon is jól látható) schwabachi típusra vonatkozik. VIETOR kiadványaiban ezek helyett egészen más van, viszont megtalálhatók az 1520-as évektől a krakkói UNGLER-műhely nyomtatványaiban.²⁶ A harmadik észrevétele az

²¹ A „szép számra rúgó” KEMÉNY-féle „gyártmányokra” és hamisítványokra TAGÁNYI Károly hívta fel a figyelmet (*Századok* 1893. 52–53.) — PESTI Gábor *Nomenclaturája* harmadik kiadásából (RMNy 166) az OSzK példányában egy hasonló „módosítás” tartotta sokáig tévedésben a könyvtörténet kutatóit, ahol valaki az évszámot vakarással változtatta meg, hogy így egy többre értékelhető „ismeretlen” kiadás keletkezzék.

²² RMNy 74, 88A, 99 és 156.

²³ I. m. 109. lap.

²⁴ RMNy 156.

²⁵ RMNy 13.

²⁶ VARJAS megfigyelését még azzal egészíthetjük ki, hogy az ANDRYSOWIC-kiadványok egyes ritkábban használt betűtípusait az OZORAI-kiadásban mint kiemelő típust találhatjuk meg. Így a *Zsoltárkönyv* (RMNy 74) címlapjáról az A₂a lap egyik sorában, a BATIZI-katekizmus (RMNy 88A) címlapjáról a B₁a lap egyik sorában találunk azonosságot, sőt a BALTIZI-katekizmus szövegtípusa az A₂a lapon kiemelésben látható.

1535-ös évszámmal szereplő fametszetű Frangepán-címerre vonatkozik, amely más, mint VIETOR magyar nyomtatványában 1533-ban feltűnő és még 1548-ban is használt, FRANGEPÁN Katalin monogramjával ellátott hasonló címer.²⁷ Megfigyelte, hogy a címerpajzs és az évszám a kiadvány szedéstükrénél szélesebb, a számjegyek viszont a címer képhatárába nyúlnak bele. Ebből arra következtetett, hogy az évszám a fametszet szerve tartozéka. Az elmondottakból viszont kiderült, hogy a számjegyek utólag kerültek a címer mellé és ez megmagyarázza a nyomdatechnikailag egyébként érthetetlen elhelyezkedésüket. VARJAST viszont az 1535-ös évszám és annak a címerrel való szerves összetartozása erre — a helyzetében nagyon logikus az igazságot is leginkább megközelítő — következtetésre vezette:

„A Frangepán-címer kétféle dúca tehát nem készülhetett egyidőben. Vietornak viszont semmi szüksége nem lehetett arra, hogy a Frangepán-címert 1535-ben újra elkészíttesse, hiszen műhelyében még 1548-ban is megvolt az 1533-ban készült eredeti fadúce. A címer fametszetét 1535-ben tehát egy olyan nyomdásznak kellett készíttetnie, akinek készletében nem volt meg a Frangepán-címer, amiből viszont logikusan következik, hogy Ozorai 1535. évi kiadásának nyomdása nem Vietor lehetett.”²⁸

Az OZORAI Imre vitairata e második, javított kiadásának nyomtatási helyét és idejét LAZARZ ANDRYSOWIC krakkói műhelyében az 1548–1550 közötti években keressük. SZÉKELY István *Zsoltárkönyve* keze alól került ki 1548. április végére. Ez a legkorábbi időpont, amikor e fordításból az OZORAI-kiadás végére helytöltőnek a harminchatodik zsoltárt átvehette. Megfigyelhető továbbá, hogy Krakkóban, időben közel egymáshoz utoljára 1552 előtt jelennek meg magyar nyelvű művek,²⁹ majd hét évi szünet után a SZÉKELY-féle *Krónika* LAZARZ ANDRYSOWIC utolsó magyar kiadvány.³⁰ Ebben az elritkulásban nyilvánvalóan közrejátszott az 1550-ben indult kolozsvári magyar nyomda, amely egyszeriben háttérbe szorította, sőt feleslegessé tette a külföldi műhelyt. Krakkót mint fiktív nyomdahelyet és a nemlétező „Kerekotzki Ferentz” műhelyét is SZTÁRAI Mihály Kolozsvárott 1550-ben készült hitvitázó komédiáján tüntették fel.³¹ Mindebből arra lehetne következtetni, hogy OZORAI Imre könyvének második kiadása is, amelyet éppen a kolozsvári magyar prédikátor gondozott, még az ötvenes évek előtt vagy 1550 táján jelenhetett meg. Ennek ellene látszanak mondani a tipográfiai sajátosságok, főleg a szövegtípusnak az 1559-i SZÉKELY-féle *Krónika* szövegtípusával való azonossága. A VARJAS által megvizsgált — viszonylag kis számú — krakkói magyar nyomtatvány alapján úgy tűnik, hogy LAZARZ ANDRYSOWIC aligha vette át a VIETOR-műhely egész betűkészletét és az öröklött részt is hamarosan felújította; talán éppen az ugyancsak krakkói, de régebbi és betűöntővel is rendelkező UNGLER-műhely segítségével. Ennek során készülhettek a magyar helyíráshoz alkalmazott betűjelek. Ekkor tűnhetett el a VIETOR-kiadványokban szereplő korábbi Frangepán-címer, de helyette és mintájára az OZORAI-könyv végén látható hasonló metszettek. Mindez talán még FRANGEPÁN Katalin életében és az ő kedvéért történt; vagy talán a családi hagyományokra való emlékeztetőként fiának, az 1551-ben meghalt PERÉNYI Jánosnak készült. Mindez azonban csak találgatás, amellyel a nyomtatás időpontja megnyugtatóan nem határozható meg. Hiszen a

²⁷ RMNy 13 és 74.

²⁸ I. m. 108–109. lap.

²⁹ 1549-ben DÉVAI BIRÓ Mátyás két műve, az *Orthographia* (RMNy 78) és a *Tizparancsolatról* szóló (RMNy 77 és 78), 1550-ben BATIZI Andrásnak a *Keresztényi tudományról való rövid könyvecskéje* (RMNy 88A) és 1552-ben Heyden SEBALD nyelvkönyvének új kiadása (RMNy 99) jelent meg.

³⁰ RMNy 156.

³¹ RMNy 88.

régi kapcsolatoknak ellene mond éppen a nyomtatás költségeit vállaló SZABÓ Márton kassai polgár személye, akinek közreműködésével e kiadás már kiemelkedett az egykori főúri pártfogók köréből és egy egészen más, a hazai könyvkiadás számára új társadalmi összefüggésbe, a városi polgárokéba került.

Az OZORAI-kérdésben tehát a „szerencsés véletlen”, a meglelt prágai példány sok tekintetben gyarapította ismereteinket. A továbbiakra pedig az újabb részletkutatások deríthetnek majd fényt. A megoldatlan nyomdatörténeti problémákra pedig változatlanul érvényes VARJAS Béla megjegyzésének második fele: a végleges választ a krakkói nyomtatványoknak további — Łazarz ANDRYSOWIC valamennyi hozzáférhető lengyel nyomtatványára is kiterjesztett — vizsgálata adhatja meg.³²

*

Pótlás és kiigazítás a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* első kötetéhez:

15 Vacat!

64 Ide kerül a megszüntetett 15. számú tételből az OZORAI Imrére és művére vonatkozó összefoglaló rész. Továbbá: „A British Libraryben levő példányába Sinai Miklós az enyedi református kollégium 1849-ben elpusztult példánya alapján beírta a mű főrészének végén levő keltezt: *De keryewk az Ur Istent hogy az ew szent fyaért törje az Antichristust, ees az ew Egy házat epüise öregbütse naponkent az ew szent Fija Országát az ew beszéde és malasztya által. Amen. Sabbatho post Festum Circumcisionis 1546.* Erre különben már Szabó Károly (RMK I 18) is utalt.”

Cf. — , S 109A

S 88B 1550 Krakkó

OZORAI Imre: Az Christvsrvl es az ü eghazarul, esmet az Antichristusrul es az ü eghazarul. Ozoray Imre pap zerzette. [Krakkó cr. 1550 Andrysowic].

A-Z, Aa-Ee Ff⁴ — [226] fol. — 8° — 1 ins.

Ide kerül a megszüntetett 15. számú tételből a kiadásra vonatkozó rész.

Cf. 64, —

HOLL BÉLA

Az 1630. évi, hamis szebeni impresszummal közreadott Wunderbarliche Prophezeyhung nyomdásza.

Amikor 1900-ban BLEYER Jakab rövid áttekintésben ismertette a Magyar Nemzeti Múzeum 1600-1711 között megjelent magyar vonatkozású német újságlapjait, a számbavett mintegy 300 mű alapján arra a megállapításra jutott, hogy az 1630-as évekből alig ismert említést érdemlő magyar vonatkozású hírközlemény. 1629 táján hirtelen elfordult tőlünk az érdeklődés; a harmincéves háború csaknem egész Európát közvetlenül

³² I. m. 109. lap. — A varsói Biblioteka Narodowa gondozásában készülő *Typographia Polonica saec. XVI.* című nyomdatörténeti forráskiadvány egy kötete Łazarz ANDRYSOWIC műhelyének is teljes nyomdai repetóriumát szándékszik bemutatni a számunkra hozzáférhetetlen lengyel kiadványok teljes számbavételével. Az eddig ismert nyomtatványok között egyetlen 1552-ben készült kiadványon látható az OZORAI-mű címlapjáról megismert L. S. monogramos fametszetű keret. (KROMER, Martin: *Ozego sye krzescyanski człowyek dzyerzéć ma . . . Cum gratia et priuilegio Lazarus Andreas, excudebat [MD]LII.* Vö. EXTREICHER, Karol: *Bibliografia Polska XX.* Kraków 1905. 284.)

Wunderbarliche Prophezeyhung vnd weiffagung eines Sibenburgischen Propheten / betreffende was sich im 1630. Jahr / mit den vornehmsten Potentaten der Welt / sonderlich aber zwischen dem Keyser / Türcken / Franzosen / Schweden / Hispanien / Papst vnd andern Hauptern der Christen etc zu tragen werde / so geschrieben im Jahr Christi 1629.

Den Ketwenden vnd Bussfertigen Sündern zu Trost / den Unbussfertigen zur Warnung / den Spöttern aber zur Zeugniß vber sie selbst.

Samptetnem schönen Discurs / vom jetzigen Zustand aller Potentaten der Welt.

Gedruckt zu Hermanstadt in Sibenburgen desß 1630. Jahr.

1. ábra

érintő eseményei mellett a töröktől megszállt ország problémái háttérbe szorultak a közvélemény igényeihez alkalmazkodó alkalmi tudósításokban.¹ E megállapításnak az azóta mikrofilmen megszerzett *Wunderbarliche Prophezeyhung* sem mond ellent. Igaz, hogy műfaját tekintve nem is újságlap, hiszen nem korabeli megtörtént eseményekről számol be, hanem a XVI-XVII. században elterjedt Prognosticonok, Practicák másod-harmadrangú változatainak színvonalán jóslásokat ad közre.

A nyomtatvány „Gedruckt zu Hermanstadt in (!) Sibenburgen desß 1630. Jahr” impresszummal került forgalomba, s így SZABÓ Károly *Régi Magyar Könyvtárának* 1885-

¹ BLEYER Jakab: *Magyar vonatkozású német újságlapok a M. Nemzeti Múzeum birtokában 1600-1711-ig*. Magyar Könyvszemle 1900. 73.

Wunderbarliche Prophezeung
Vnd
Weissagung eines siebē
bürgischen Propheten / betreffende was sich
im 1630. Jahr / mit dem vornehmsten Potentaten der
Welt / sonderlich aber zwischen dem Kaiser / Türcken / Frango-
sen Schweden / Hispanien / Papst vnd andern Häuptern / der
Christenheit zutragen werde / so geschrieben
im Jahr Christi 1630.

Practica auff vier Jahr lang vom 30. 31. 32.
bis ins 33. Jahr /

Was sich in denselben sol begeben vnd zutra-
gen / auch wie vns Gott mit vielen grossen Wunder zeis-
chen hat verkündigen / tliche grosse Strassen mit Erdbeben / grossen
Wasserläufen / vielen Feuersbrünsten / schrecklichen Pestilenzsterben / Wirtsch-
ung der Krüchre / gross Fheuerung vnd Hungereuth / auch grossen vnd ne-
wen Aufbruch / mächtig Blütvergiessen / beneben vieler hohen
Potentaten Absterben / sampt grosser Veren-
derung in Teutschland:

Wie vnd wann dasselbe sol geschehen / auch an welchem Orth vnd
End zu guter Nachrichtung vnser viel geliebten Vaterlands.

Erstlich gedruckt zu Franckfurt am Meyn / bey Latomi Erben / 1630.

2. ábra

ben megjelent II. kötete 1630. évi szebeni kiadványként említi.² SZABÓ Károly azonban magát a művet nem látta, mert azt az általa ismert egyetlen magyarországi lelőhelyen, a brassói evangélikus gimnázium könyvtárában nem sikerült kézhez kapnia. Ezért bibliográfiájában e nyomtatványról csupán nevezett könyvtár címjegyzékének ide vonatkozó szövegét — *Wunderbarliche Prophezeiung und Weissagung eines siebenb. Propheten*. Hermannstadt. 1630. — közölte.

Hogy e nyomtatvány nem a szebeni sajtó terméke, hanem hamis impresszummal került forgalomba, azt WELLER már 1864-ben megállapította.³ A mű valódi nyomtatási

² SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. I—III*. Budapest, 1879-1898. A nyomtatvány leírását ld: Szabó II. 467.

³ WELLER Emil: *Die falschen und fingierten Druckorte. I—II*. Leipzig, 1864. I. 24. — WELLER megállapítása alapján a zürichi Stadtbibliothek példányáról készült fénykép-

helyét és nyomdászát azonban WELLER sem határozta meg. E kérdés tisztázásához egy hasonló című frankfurti kiadvány nyújtott útbaigazítást, amely 1975 nyarán vétel útján került az Országos Széchényi Könyvtárba.⁴

A két nyomtatványban csupán az a két és fél lapra terjedő szöveg azonos, amely a „Siebenbürgischer Prophet”-megjelöléssel — feltehetően fiktív szerzőnéven — közreadott 1630. évre szóló jóvendöléseket tartalmazza. A 20 pontba foglalt próféciák között didaktikai-vallásos tendenciájú, általános jellegű megállapítások, a harmincéves háború eseményeit s az egyes országok helyzetét többé-kevésbé hitelesen tükröző jóvendölések és téves információk egyaránt előfordulnak. Számunkra a Magyarországot név szerint említő 2. pont a legérdekesebb: „Der Türk wird der Christenheit noch ein grossen Schaden thun, zwischen den Christen aber Fried machen. Es hat ansehens gnug, das er werd ein König in Ungarn setzen, doch nicht vvn (!) Türkischen, sondern von Christlichem Geblüt, aber Gott und kein Gewalt auff Erden, wird sein Reich auch bald stürzten”. E jóvendölések szövege mindkét kiadásban lényegében azonos, a két címlap azonban eltérő évszámot közöl a mű keletkezéséről: a hamis szebeni impresszumú nyomtatvány szerint 1629-ben, a frankfurti kiadás szerint 1630-ban íródott.

A szebeni impresszumú *Wunderbarliche Prophezeyhung*ban közreadott második mű már érdekesebb alkalmi híradás. „Discurs vom jetzigen Zustand aller Potentaten der Welt” címen szinte egy népszerű világpolitikai körképet tár az olvasó elé, amelyben a megszemélyesített országok, tartományok, városok rövid nyilatkozatban jellemzik helyzetüket, vagy politikai, világnézeti álláspontjukat. Sajátos módon a nyilatkozók között szerepel az ágostai hitvallás és a vallásszabadság is.⁵ Akárcsak a jóslások, ez a Discursus is didaktikus tendenciájú, népszerűen moralizáló olvasmány. A kiadvány ilyen jellegű célkitűzéséről, rendeltetéséről egyébként a címlap szövege is pontosan tájékoztat.

A frankfurti kiadványban e Discursus helyett egy németországi eredetre és használatra valló második mű — az 1630-1633. évekre szóló Practica — olvasható. Mint általában a hasonló munkák, ez a Practica sem tájékoztat konkrét eseményekről, Magyarországgal kapcsolatos megállapítást pedig nem tartalmaz. A jelzett években várható természeti csapásokat, járványokat kifejezetten az erkölcsös életre való buzdítás, intés célzatával sorolja fel. A némileg kedvezőbb előjelekkel jellemzett 1633. évnél pedig még a világvégére való utalás is megtalálható.

A frankfurti kiadás „Erstlich gedruckt zu Franckfurt am Meyn, bey Latomi Erben, 1630” impresszummal jelent meg. Ez az impresszum sem teljesen egyértelmű, mert egy korábbi kiadásra is vonatkozatható. A nyomtatványban használt betűk azonban megegyeznek a LATOMUS-nyomda más, hiteles kiadványainak típusaival,⁶ s így bizonyos, hogy a röplap valóban a nevezett frankfurti nyomdában készült. Az impresszum szövegének olyan értelmezése is helyes azonban, hogy a frankfurti kiadásban ismételtlen közreadott *Wunderbarliche Prophezeyung* hamis szebeni impresszummal megjelentetett, első kiadása is a frankfurti LATOMUS-nyomda terméke. A betűtípusok összehasonlítása

másolat 1630. évi nyomdahely nélküli kiadványként, RMK. III. 1461a jelzettel nyert besorolást az Országos Széchényi Könyvtár régi magyar gyűjteményébe.

⁴ *Wunderbarliche Prophezeyung Und Weissagung eines siebëbürgischen Propheten*. Erstlich gedruckt zu Franckfurt am Meyn, bey Latomi Erben, 1630. 4°[6] lev. Jelzet: RMK. III. 1455a.

⁵ F. [A⁴] rektó: „Augspurgisch Confession. Ich bin nicht mehr, wie ich bin gewesen, dann ich hab mich gemauset . . . ReligionsFried. Ich sing jetzo am letsten Verß.”

⁶ FRANCUS, Jacobus — MEURER, Theodor: *Relationis historicae semestralis continuatio*. Frankfurt, 1617. U. az. Frankfurt, 1620. Jelzet: App. H. 2607 és App. H. 2616.

ugyanis a két kiadás közös eredetét igazolja. Nemcsak a szöveg- és kiemelőtípus azonos a két nyomtatványban, hanem az első mű szedésének beosztása is pontosan megegyezik.

Sigmund LATOMUS 1599-ben alapította meg frankfurti vállalkozását. Apósa, Johann KOLLITZ, nyomdai berendezésével kezdte működését s 1625-ig állt a műhely élén. Örökösei 1712-ig vezették tovább a nyomdát. Az elsősorban periodikákat publikáló LATOMUS-officinában látott napvilágot Jacobus FRANCUS és Theodor MEURER több műve, a híres *Mercurius Gallo-Belgicus*, 1608-tól pedig a város hivatalos vásárkatalógusa. Hasonló műveket adott közre Sigmund LATOMUS özvegye, aki privilégiumot nyert a vásári Relatiók kinyomtatására. Amikor 1627-ben az azévi őszi vásárra kibocsátott *Neuer unparteiischer Mercurius* az aschaffenburgi Quirin BOTZER-nyomdában megjelent, az özvegy a császárhoz fordult — és nem is eredménytelenül — jogorvoslásért.⁸ A privilégiuma védelmében a legfőbb fórumig folyamodó Anna Katharina LATOMUS minden szempontra ügyelő nyomdavezető lehetett. A *Wunderbarliche Prophezeyung*nak a — moralizáló, didaktikai tendenciájú *Practicát* is magában foglaló — második kiadását helyes nyomdai adatokkal hozta forgalomba. A mű első kiadását viszont, amelyben a *Discursus* a világ hatalmasait önkritikusan és nem egy esetben kedvezőtlen szituációban jellemzi, óvatosan nem saját sajtója termékeként, — hanem a távoli Szebent nyomdahelyként feltüntetve, — hamis impresszummal adta közre.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

⁷ BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden, 1963. 122.

⁸ BENZING, Josef: *Die Anfänge des Buchdrucks zu Aschaffenburg*. Gutenberg-Jahrbuch, 1953. 113.